

НЕПОЗНАВАНЕТО НА НЕВЕРБАЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ В РАЗЛИЧНИТЕ КУЛТУРИ – ПРОБЛЕМ, СЪПЪТСТВАЩ МЕЖДУЛИЧНОСТНАТА МЕЖДУКУЛТУРНА КОМУНИКАЦИЯ

Татяна Попова

СУ „Св. Климент Охридски“, ДЕО

Резюме: Настоящата разработка разглежда една от причините за възникването на проблемите, които съпътстват междуличностната межкултурна комуникация, породени от взаимното непознаване на правилата на поведение, главно – невербално, на съкомуниканти, принадлежащи на различни култури. Правилното разшифроване на жестовите сигнали, като основно разглеждан е паралингвистичният етикетен език, е ключ към успешната комуникация. Доколкото човешката емоционалност е универсален феномен, експресиран най-успешно чрез мимиките и гласа, паравербалните средства, лицевата експресия и погледът имат колкото индивидуален и вариативен, толкова и универсален характер. В тази връзка са разгледани **правилата на етикетно поведение, изискващо поява на усмивка, както и правилата на етикетно поведение на очите.**

Keywords: culture, etiquette, paralinguistic etiquette language, gesture, differences

1. Понятие за култура и мястото на етикета в отношение спрямо нея

„Чрез формирането на метафорични системи жестовите поведенчески модели на хората са станали точки за кристализация на начините за интерпретация на света. Почти всеки емблематичен жест е свързан с набор от паралелни метафори, чиято интерпретация е оформена от моделната ситуация на жеста. Взети заедно, тези множества от метафори управляват съществена част от това, което наричаме „култура“ (Познер, 2001: 216). Д. Лихачев, на когото се позовава Стефанова (Стефанова, 2000: 109), посочва, че „спецификата на една или друга национална култура се състои не в това, че в тази култура има елементи, липсващи в друга, а в оригиналния, в присъщия на даден етнос начин на комбинирането на елементите на общочовешката култура, на тяхното дозиране и подреждане“. Съответната култура определя като цяло комуникативното поведение на различните езикови общности, за които схемите на сигналите, отправяни от представителите на всяко общество и позволяващи

пораждането на комуникативни отношения между тях, са различни. Установяването на социални отношения с другите, „започването на разговор, воденето и завършването му изискват много повече езикови познания и способности за кодирането и декодирането на къси изолирани съобщения“ (Илиева-Балтова, 2004: 99 по Дендринос).

Като система от знаци, чието значение се формира от традицията на даден колектив, етикетът, отразяващ „нравствените принципи на езиковото общество чрез сложната система от изработени от него правила за учтивост, за вежливост и за внимание към партньора при междуличностното общуване“ (Стефанова, 2000: 101), неговото познаване или непознаване са определящи значително за сполучливото или несполучливото протичане на комуникативен акт между представители на различни култури. Етикетните знаци (лингвистични и паралингвистични – към паралингвистичните знаци, на които ще бъде посветено основно вниманието ни, се отнасят „всички функционално-ситуативно оправдани невербални прояви, които са компонент на комуникативното поведение на езиковия индивид при интеркултурното общуване“ (Стефанова, 2007: 229) служат не само за включване, изключване, продължаване на речевото общуване, те са и „естествен регулатор на межкултурните отношения при интеракция“.

Проблемите, съпътстващи междуличностната межкултурна комуникация, породени от непознаването на възприетите и възпитавани от раждането правила на поведение на съкомуниканти, принадлежащи към различни култури и пораждащи в по-малка или в по-голяма степен неразбирателство и понякога конфликт между общуващите, са предмет на настоящата разработка.

2. Разшифроването на невербалните сигнали – въпрос на информираност, познания и желание за протичане на комуникация

Сред проблемите на изграждането на националния етикетен език като културна система за интеракция водещ е проблемът за отношенията между *конвенционалност, традиция, норма*. Според Стефанова (2007) това обяснява социокултурните различия и в правилата, както и факта, че изискванията на етикетната норма варират твърде силно в различните култури.

„Съществуването на стандартни правила на речево (като можем да допълним и невербално) поведение за всички има социален, културен, психологически и комуникативен аспект. Стереотипните правила за поведение отчитат общото на ниво общочовешко, на ниво отделна социална формация и национална култура, което при всеки етнос по различен начин се пречупва на ниво индивидуално и в различните социални сфери и професионални общности“ (Колева, 1993: 248).

Освен това много основни комуникативни жестове са едни и същи из целия свят. „Когато хората са доволни или щастливи, те се усмихват; когато са тъж-

ни или ядосани – плачат или се мръщят“ (Стоицова, 1992: 14). Разбирането за всеобщата универсалност на двигателните сигнали се основава на факта, че жестовете на всеки индивид му изглеждат дотолкова естествени и обичайни, че му е трудно да предположи, че жестикулацията, която му е привична, би могла да носи съвсем друго значение за представител на друга култура.

Същността на невербалното етикетно поведение се състои в това, че то трябва да бъде съвършено автоматично – това е основно правило за всички етикетни школи (Крейдлин, 2004: 198). Това мнение може да бъде тълкувано и възприемано по два начина: „автоматично“ – защото е присъщо, утвърдено от житейския опит, както и „автоматично“ – защото е моментна реакция, а не подготвено за възникналата ситуация поведение.

Паралингвистичният етикетен език, който допълва, дублира, замества лингвистичния етикетен код в определените тематични ситуации за дадена национална култура на речевото общуване, е „стандартизирана система от конвенционални паралингвистични знаци и правила за тяхното функциониране при междуличностното общуване“ (Стефанова, 2007: 230). Това са ритуализирани от традицията правила, които са функции на националния културен контекст при интеракция.

Най-значителните разлики в паралингвистичните етикетни знаци между различните култури се откриват сравнително лесно, както твърди Стефанова (2007), когато за определени знаци съществуват вербални съответствия, т.е. „между паралингвистичния език съществува пряка метакомуникативна аналогия с естествения език“ (Стефанова, 2007: 230). Такъв например е невербалният етикетен знак за изразяване на съгласие или на несъгласие в дадена комуникативна ситуация, реализиран като:

- движение на главата хоризонтално, вертикално, диагонално;
- движение на ръцете – рязко „махане с ръка“ (с две ръце), кръстостване на ръцете и т.н.;
- движение на клепачите – притворени, широко отворени очи и т.н.

Отбелязване на съгласие и несъгласие – „да“ и „не“ в различните етнокултури: при „да“ в Западна Европа и САЩ се кима отгоре надолу, в Източното Средиземноморие – отдолу нагоре, а на Индийския подконтинент се прави „движение по диагонал“; при „не“ – в България и Албания се отмята главата отдолу нагоре, който паралингвистичен знак е съвсем различен от начина на обозначаване на несъгласие в останалия свят, където знакът с тази семантика е „движение на главата дясно–ляво“. Информацията е почерпена от Стефанова (2007).

Кимването с глава според Стоицова (1992: 30) почти навсякъде означава потвърждение, тъй като – обосновава се тя – то е преобразувана форма на поклон, която вероятно е вродена; тя се използва и от слепите хора за обозначаване на най-общо потвърждение.

Стоицова (1992) обръща внимание на интересния факт, че когато българи владеят перфектно английски, немски или френски език, те използват движението на главата по начин, приет в съответните култури, от което следва, че част от невербалните жестове са паралелни, съпътстващи и силно свързани с вербалната реч.

Верещагин, Костомаров (1973) отбелязват, че жестовият език не е общочовешки език, но този факт не остава винаги разбран от всички, които го употребяват, и те често пренасят символиката на жестовете, приети в „култура А“, в „култура Б“ (Верещагин, Костомаров, 1973: 104), в резултат на което комуникация или не протича, или среща затруднения в осъществяването си.

Съвсем не случайно, а като опит за постигане на по-малко недоразумения, неразбирания и конфликти, във вид на афиши по някои международни летища се среща предупреждението: **„Внимавайте с езика на тялото!“**, защото:

- кимането с глава на японеца по време на разговор с него не означава, че е съгласен с това, което му се казва, а просто че го е разбрал;
- в източните култури (Китай, Япония, Корея, Тайланд) се предпочита поздравът с поклон, а не чрез ръкостискане;
- французинът приема ръкуването като поздрав, но стриктно държи на физическата дистанция между партньорите при комуникацията;
- за италианеца ритуалният етикетен жест, който е с описание на ръка, с обърната длан и пръсти, които се свиват и изправят напред-назад, има семантика на „Довиждане“, а за българина и за руснака това е паралингвистичен знак със семантика на „Ела тук!“.

„Ако можем правилно да разшифроваме невербалните сигнали, ние ще можем перфектно да разбираме и езиковата комуникация на всеки чужд език. Още древноримският философ Сенека е разбрал тази тайна и е откликнал: „Vultus loquitur quodcumque tegis“ („Твоето изражение показва това, което ти се опитваш да прикриеш““ (Касърова, 2007: 224).

Крейдлин (2004) говори за три вида отклонения от правилното разбиране на кинетичния текст при прехода от една култура към друга: *неправилна* интерпретация, *непълна* интерпретация, *излишна*, изобилна интерпретация.

Той отбелязва наличие на *межкултурна омонимия* тогава, когато една или много приличащи помежду си форми имат в различните култури различен смисъл. Примери за такава омонимия са:

Кинемата **пръстен**/„кольцо, (ОК, ring, zero)“ (Крейдлин, 2004: 135) – „показалецът и палецът образуват кръг (пръстен – „кольцо“, пак там), насочен към адресата, останалите пръсти са отпуснати или сгънати“ – разпространена, според Крейдлин (2004), в сферата на младежта и бизнеса. Жестът е заимстван от американската кинетична система и има значение „всичко е наред, всичко е добре“. В Япония жестът означава и „пари“, свързани със ситуация при купуване–продаване, а не пари изобщо. Във Венецуела е израз на неприлично-сексуален смисъл; в Тунис формата приема друг вид – всички пръсти,

освен показалеца и палеца, са протегнати (опънати, изправени) вертикално нагоре и имат съвсем друго значение – „ще те убия“.

Жестът **показване на езика** – в Русия, както и у нас, е детски битов жест дразнител; в Южен Китай бързото движение на езика навън и после навътре обозначава „смущение“; в Тибет повесеният език е форма на жест за ритуално почитателно приветствие; на Маркизките острови е форма за изразяване на отрицание. Този жест понякога наблюдаваме при хора, които са силно съсредоточени в извършването на някаква дейност, като вероятно те го произвеждат несъзнателно.

Относно жеста **рога** – етнографите твърдят, че изображенията на рога, намерени в селищата на етруските, живели в VI–IV в.пр.н.е. на територията на съвременна Италия, са служели като символ на мъжество и са отблъсквали злите духове. В съвременна Италия жестът с форма „показалец и кутре на едната ръка са изправени нагоре, средният и безименният пръст са сгънати и притиснати към дланта от палеца, а ръката е сгъната в лакътя и е повдигната на нивото на главата“, обозначава в частност, че човекът, към когото е обрънат жестът, са го урочасали, че адресатът на жеста се намира под въздействие на „лоши очи“. Във Франция аналогичната форма обозначава, че адресатът е роконосец. В Русия това е детска игра (жест „коза“).

Примери за межкултурна омонимия, без да бъде определяна като такава, при жестовете откриваме и в изследването на Верещагин и Костомаров (1973). Там е посочено, че опитът да бъде спряна кола с жест „стиснат юмрук и изправен палец“ в Русия би бил възприет като знак за одобрение и не би имал успех в задачата да бъде спряна някоя от преминаващите коли.

Ще посочим и някои примери за *межкултурна синонимия* (по терминологията на Крейдлин, 2004: 142) – един и същ смисъл се кодира по различни начини в различните култури. Такива са жестовете, изразяващи:

- смисъл „Да“: в България се означава със завъртане на главата отляво надясно, но не и при отговор на въпрос; в Русия – кимване с глава;

- смисъл, изразяващ показване на възхищение: испанци, колумбийци, мексиканци изразяват по невербален път този смисъл с докосване на три пръста към устните и звук от целувка, а в Бразилия за изразяване на възхищение използват тази форма, в която испанците са закодирали смисъла оскърбление, а именно – докосване на долната месеста част на ухото;

- смисъл, съдържащ основен семантичен компонент „кълна се, това е истина“: в Русия – за да се увери събеседникът, че казаното е истина, се удрят в гърдите, а на езика на масаи (африканско полуномадско племе) за тази цел се извършва серия от движения – показалецът се докосва до земята, след това до края на езика, след това показва небето;

- смисъл, означаващ повикване – „ела тук!“: руснаци, американци използват движение на сгънат показалец (рядко кутре) или китка на вдигната и сгъ-

ната в лакът ръка, насочена по страна на жестикулиращия. Италианци, турци, китайци, иранци, индуси и някои други народи – движение не на пръст, а само с ръка – тя е сгъната в лакътя или отпусната надолу и се движи по страна на жестикулиращия, пръстите и китката са насочени надолу.

Освен за межкултурна омонимия и синонимия Крейдлин говори и за *различни интерпретации на външно сходни форми*.

Такива форми са например аплодисментите в знак на благодарност за получено удоволствие от видяно зрелище. Бавното и ритмично пляскане според английската традиция обаче е невербален знак, обозначаващ силно не-удоволствие от видяното зрелище. При японските аплодисменти ръцете са опънати напред, показалците също и дланите се докосват.

В други случаи някои „чуждестранни“ жестове не намират свои еквиваленти в дадена култура. Така например, посочват Верещагин и Костомаров (1973), „жестът на победата“ (знак „V“, образуван от изправени показалец и среден пръст на дясната ръка) няма съответствие в руската култура, както и жестът „пожелавам ти късмет“, изразяван чрез стискане на двете ръце в юмруци с изправени палци (познатото у нас „стискане на палци“, вероятно възприето под въздействието на нахлуващата чрез медиите и филмите американска култура). Според авторите жестовете, нямащи еквиваленти, „като правило“ (Верещагин, Костомаров, 1973: 106) се интерпретират неправилно. Така и „жестът на победата“ би бил възприет като заплаха, не като добро предразположение на духа у партньора по комуникация – т.е. в съвсем противоположен смисъл.

Разстоянието между комуникантите също е важна променлива за различните етнокултури. Е. Хол, на чиито трудове се позовават много изследователи (Стоицова, 1992; Стефанова, 2007; Фаст, 1993 и др.), сочи редица примери:

– в сравнение с американците японците (информацията за тях откриваме в книгата на Фаст (1993), както и арабите се държат на по-късо разстояние един от друг, когато разговарят, повече се докосват взаимно, гледат се повече и по-дълго в очите. „Арабите харесват да докосват компанията си, да го чувстват, да го миришат. Да откажеш на приятел дъха си е нещо много срамно“ (Фаст, 1993: 48). Японците, от своя страна, дори в своята близост пак запазват формалност и студенина, дори да се докосват. Американецът, който „носи своята 60-сантиметрова капсула на уединение около себе си“ (Фаст, 1993: 48), и англичанинът приемат за нормално разстоянието от цяла ръка до събеседника, а за германеца това разстояние е недостатъчно и при подобно положение той би изпитал чувство, че се нахълтва в собствената му територия; за арабина или италианеца разстоянието се измерва с един лакът.

Според М. Аргайл, както посочва Стефанова (2007), в зависимост от степента на интензитет на телесния контакт при речевото общуване има два вида етнокултури: контактни (араби, латиноамериканци, африканци, южноевро-

пейци – италианци, турци, гърци) и неконтактни: американци, северноевропейци, азиатци и особено индийци и пакистанци.

Стефанова (2007) споменава, че във всички култури физическото разстояние е в пропорционално отношение на социалната дистанция, така че хората, които се чувстват духовно близки, стоят сравнително близо един до друг, когато общуват. В Англия, както посочва Фаст (1993), където взаимоотношенията се изграждат не според физическата близост, а според социалния статус – това е културен факт, основан на историческото наследство на английския народ, но също, отбелязва той, това е и резултат от гъстотата на населението в Англия. При французите, където гъстотата на населението също не е малка, не е така, но тяхното различно културно наследство води до различна култура според Стефанова (2007).

Както във всяка култура разстоянието между общуващите е различно и значещо (смислово обусловено), така и тяхното положение носи съответно определено значение. Във всяка култура съществуват **пози**, стереотипни за различни възрасти и полове, типични социални пози, изразяващи отношенията между хората – например началнически и подлизурски (мазни) пози – „холуйски позиции“ (Крейдлин, 2004: 192). Има и прототипни пози, отразяващи психическото или физическото състояние на човека (субекта) – например болка. Така например прегърбената поза, пише Крейдлин, в Русия е характерен признак за старост и физическо нездраве.

Съществуващите описания на позите в различните култури – техните форми, смисъл, функция и сфери на употреба, позволяват да се отдели ред от концепти и смисли за кодиране на невербални знаци:

- тип отношение към друг човек;
- статус – в обществените групи, които се отличават с ярко изразена социална стратификация и в които статусът на човека е със силно значими параметри, комуникативното взаимодействие на хората с различно социално положение в значителна степен се явява ритуализирано. То точно се подчинява на морални и етикетни норми, приети в дадения колектив, като това намира отражение във вербалната и в невербалната комуникация. Пример за такава група дава Крейдлин (2004: 194) със зулуското общество.

Централно понятие, характеризиращо социалното взаимодействие на зулусите, се обозначава с глагола *hlonipha* („да оказваш уважение, почит“). Да оказва уважение, *hlonipha*, е длъжен всеки зулус от по-нисък ранг в разговор със сънародник от по-висок ранг. На последния, на свой ред, му се приписва да проявява *ubuntu* („човечност, хуманност“). Стратегиите и средствата, с помощта на които се предават тези отношения в диалога, са различни – етикетни форми на обръщения, особени етикетни речеви формули и изрази за вежливост, а също и обща стилистика на речево поведение на участниците в диалога. Характерно е използването на особени жестове на уважение и пози и

строго регламентираното проксемно поведение. Така например детето, което приема подарък от родителите или от други възрастни, трябва да прави това, седейки, и при това не трябва да гледа родителите. Седящата поза е положението, при което зулусите „показват уважение“, т.е. hlonipha, към адресата;

– степен на въвлеченост (увлеченост, участие) в диалога или обсъжданата ситуация;

– търсене на участие или „топлина“. На противоположната страна откриваме търсенето на уединение, на което внимание отделя Фаст (1993) – както липсата на дума за „уединение“ в японския език (в англ. терминът е privacy – усамотение, самота, уединение) посочва определена нагласа към другите хора, така и липсата на дума за „изнасилване“ в арабския език, според Фаст (1993:52), посочва определена нагласа към тялото. За американеца тялото е свещено. За арабина, който не възприема нищо нередно в блъскането и дори „пощипването“ на жени на публично място, насилието над тялото е нещо съвсем незначително. Насилието над егото обаче посредством някаква обида е огромен проблем. Хол, на когото се позовава Фаст (1993), посочва, че арабинът в определени моменти изпитва нужда да бъде сам, без значение колко близко желае да бъде до своя приятел. За да бъде сам, той отрязва потока на разговора. Отдръпва се в себе си и това се уважава от приятелите му. Такова отдръпване би се интерпретирило от американеца в неговия телесен език като „наказание чрез мълчание“, а освен това и като обида. Англичанинът се отдръпва в себе си като арабина. В Америка човек говори със съседа си от съседната къща поради близостта в пространството. В Англия това, че някой е съсед на някого, не му гарантира, че ще го познава и че ще му говори;

– лъжа – в хода на диалога може да се приложи например умишлено подчертана безгрижна поза от говорещия, въпреки реалното положение на нещата, за да се демонстрира оношение на незаинтересованост, сякаш нищо не се случва.

За голям брой социални и комуникативни ситуации има пози, които се разглеждат като неподходящи, неуместни и неприлични (за дадена култура).

Етиката на позите, като неразривно свързана с етикета, е подложена на съставянето на особени кодекси за поведение на човека в обществото, касаещи положенията на тялото, техни квалификации и оценки. Например, ако в стаята влиза гостенка, по нормите на европейската култура, но не и на мюсюлманската, на седящия мъж, освен ако не е много стар, болен и т.н., се полага да стане, за да приветства дошлата, оказвайки ѝ уважение, да се запознае с нея (бидейки ѝ представен) или просто да ѝ отстъпи място. Такова поведение от страна на мъжете обаче от много жени феминистки на Запад ще бъде разгледано като проява на неравенство между половете.

Съществуват и правила за телесно етикетно поведение при децата от различни възрасти при разговор с възрастни, включващи определени нормативни пози. Детските пози не са вродени, във всяка култура и всеки етнос се полага

децата да се обучават специално как да се държат при разговор с възрастни. В Япония, пише Стефанова, „етикетията, като наука за етикетните норми, се преподава в училище наред с математиката и историята. На малките деца в Европа и Америка са присъщи отпуснати, свободни пози. Според А. Мехрабиан (1969), на когото се позовава Крейдлин (2004: 204), позата „да стоиш с ръце на хълбоците“ в Северна Америка често се заема при среща между хора, отнасящи се един към друг с неприязън. В англосаксонската култура тази поза е свойствена за човек, срещащ друг човек с много по-нисък социален статус. В Испания позата е характерна за младите хора изобщо и е присъща за повечето хора от малките градове, като особено обичат да я прилагат жени от средна и старша възраст, а също и подрастващи и млади от мъжки пол, така както младите девойки често привично стоят със скръстени ръце. Освен това тя е присъща на младите испанци по време на представяне при запознанство. В руската култура хората, имащи по-висок статус, в разговор с хора с по-нисък понякога приемат т.нар. „отмалели“ пози, което аз тълкувам като „демонстративно отпуснати пози“ – „расслабленные позы“ (Крейдлин, 2004: 205), което от етична гледна точка следва да се оцени отрицателно. В армията войниците стоят мирно, когато командващият офицер влиза в казармата. Учениците са научени да се изправят, когато възрастен влезе в класната стая.

В съвременните европейски и американски култури, за разлика от китайската или японската, позата „дълбок поклон“ се оценява като явен знак за униженост или раболепство на жестикулиращия пред адресата – т.е. като нещо извънредно отрицателно. Китайската поза „kou-tou“ (Крейдлин, 2004: 206), „дълбок поклон“, се явява висш израз на неравенство със значение: „считам себе си за много по-низш от вас и съм готов да ви оказвам различни услуги“. В Япония тя е знак за уважение към другия и смирение; липсата на поклон е дръзко нарушаване на етиката, проява на неучтивост и невежливост. От своя страна, ненормираната свръхвежливост в Япония се счита за неетично поведение и се осъжда от обществото. В кралските дворове, посочва Кюнке (2010), прислугата се покланя или прави реверанс, когато преминава монархът. Покланянето, колениченето, свеждането на главата са поведения на нисък статус според авторката и това поведение може да бъде проследено до царството на животните, където атакуваните се свиват и навеждат, за да се защитят. В Япония според нейните изследвания, който е с по-нисък статус, се покланя по-ниско и по-дълго. Ако някой (при двама равни) иска да покаже повече уважение, добавя допълнителен поклон. Добавя се поклон и за по-възрастен.

Съвсем до неотдавна в Америка, отбелязва Крейдлин (2004), при младите е била широко приета „свободната, независимата“ поза – да седиш с изпънати напред крака. Днес тази поза в Америка се осъжда като неетична или некрасива – особено при разговор на по-млади с по-възрастни или на мъже с жени – и малко по малко излиза от употреба. В Исландия тази поза отдавна се счита за оскър-

бление на събеседника. В България, поне преди известно време, се наблюдаваше сякаш подражаване на американското поведение, особено сред по-младите, целящо демонстрация на независимост. В Русия позата „да стоиш с ръце на хълбоците“ (в България известна като буквата „Ф“) се характеризира като недружелюбна и агресивна, следователно се порицава.

Като цяло, различното положение на телата на събеседниците се явява, очевидно, по-силно характерен признак за азиатските култури, отколкото за европейската или американската, доколкото именно позите в азиатските култури се маркират повече от всичко и се определят от включването на човека в определена обществена група.

Етикетните норми по отношение на позите, както и на всички други типове жестове, са различни при културите и народите. Например в европейската и в американската култура в знак на уважение към партньора, особено към по-старш във възрастово или социално отношение човек, обичайно става пред него, а на островите Фиджи и Тонга хората в знак на уважение към партньора приемат седящо положение.

В знак на поздрав мъжете европейци често свалят шапка и правят лек поклон, а при някои народи в Полинезия в такъв момент, напротив, главата на мъжете трябва да бъде закрита, а тялото – изправено, посочва Крейдлин (2004).

Поздравите, като важен елемент от човешкото взаимодействие, поставящ неговото начало и до немалка степен определящ понякога по-нататъшното му протичане, и като основна част от всеки етикет, са разгледани и съпоставени в изследването на Кючуков (1993) с примери от български, турски и цигански език. Ще ги посочим и в настоящата разработка, за да проследим как един характерен за етикета на дадена култура израз, носещ определено и неизменно значение, има своето съответствие в друга култура и в нейните етикетни формули, за да видим в каква степен тези значения се припокриват и кое от изразяваните в тези формули отношения и пожелания, от друга страна, е с по-голяма важност за съответната култура. „Един етикетен израз, типичен и характерен за даден език, може да се стори нетактичен, неуместен, дори некрасив за друг език“ (Кючуков, 1993:155). Така например авторът посочва, че в разговорната турска и циганска реч етикетните форми са малко използвани. По-често използваните форми в тези диалекти са заповедните.

Въпроса „За къде пътувате?“ турчинът, според изследването на Кючуков, би приел като нахалство, докато за циганина този въпрос би бил естествен и нормален. В много езици и култури не е прието да се пита за възрастта на човек, с когото току-що си започнал разговор (това важи с още по-голяма сила, ако лицето е от женски пол) – не е така в турския и в циганския диалект в България. В турския диалект на въпроса „На колко си години?“ винаги, като се получи отговор, се изказва пожеланието „Да си жив!“; в циганския диалект това пожелание е сходно: „До сто години да живееш!“ (Кючуков, 1993: 156). В много езици, включително

и в българския, въпросът „Как спяхте?“ е приет за естествен. В турския диалект е прието да се пита „Добре ли спяхте?“, като начин на показване на интерес и съучастие към другия и неговото състояние, което всъщност е залегнало в основата на етикетните формули за поздрави и пожелания. Съответствието в циганския диалект е въпросът: „Събудихте ли се?“. На поздрава „Добро утро!“ съответствието в турския диалект е сходно: „Утрините ви да са успешни, хаирлии!“ . На „Добър ден!“ турското съответствие е поздрав, който буквално преведен означава – „Добри дни!“, а в циганския диалект, посочва Кючуков (1993), се използва „Добър да е денят ти!“, като този израз намира употреба и вместо поздрава „Добро утро!“, за който няма определена формула. На българското пожелание „Лека нощ!“ турският еквивалент в буквален превод гласи: „Добри нощи!“, а в цигански формулата е преведена така: „Нощта ти да е добра!“, като съответният отговор е: „Твоята да е по-добра!“. Подобен аналог в български не е разпространен. В турската култура се използва буквално съответствие на българското пожелание „Останете със здраве!“, а преводът на тази фраза, използвана в цигански, гласи: „Останете с Господа!“. Пожеланието за благополучно пътуване в български „Лек път!“ има подобен смислов аналог на турски – „Да е отворен пътят ти!“, и на цигански: „Щастлив да е пътят ти!“. Последен от примерите, които ще посоча от изследването на Кючуков (1993), е пожеланието „Добър апетит!“, „Да ти е сладко!“. В турски това пожелание гласи: „Това, което ядеш, да е сладко като мед!“, а в цигански: „Да ти се услади яденето!“.

Формите и начините на приветствие на хората в различните култури са различни. В Иран жената изобщо не трябва да стиска ръката на мъжа, като това се отнася дори за ръкостискане при жени спортисти при награждаването им от мъже. Любимият на руснаците, по думите на Крейдлин, жест „целувка“ на улиците на Неапол е забранен от почти пет столетия, а през 1910 г. целувките са били забранени със специален закон на гарите във Франция. Ако в Китай на улицата при среща не е прието да целунеш човек или да го прегърнеш, то в Перу хората изключително се поздравяват, целувайки се по бузите. В Египет мъж може да целуне жена пред очите на другите, само ако тя му е майка, съпруга или сестра, а в Афганистан повсеместно е приет поздрав – трикратна целувка по бузите: лява, дясна и отново лява. В Индия като знак за приветствие и прощаване често изпълняват един и същ жест – традиционния жест „анджали“ (ръце с притиснати една към друга длани и насочени нагоре пръсти; краищата на пръстите се намират на нивото на веждите, ръцете обичайно са разтворени така, че техните части от китките до лакътя се разполагат хоризонтално или под ъгъл от 50–60 градуса една от друга, главата е леко наклонена напред). В индуското съзнание този жест се счита за аналог на ръкуване, но и немалко индуси, ориентирани към западните форми на поведение, не използват „анджали“, а прилагат обичайно ръкуване (изпълняват го обаче само мъже, при това не много стари и не близки родственици). Докосването и физическият контакт при

индусите има значително малка роля, за тях не са свойствени целувките или прегръдките. В Азия и Средния изток, според изследването на Кюнке (2010), само дясната ръка се използва за поздрав и хранене. Лявата се счита за мръсна ръка. Би било обидно, ако тя се използва за поздрав, и вулгарно – за хранене.

В различните страни и дори в различните райони хората, като правило, се поздравяват един друг по своему. Те или се приближават един към друг, или се намират сравнително раздалечено. Те приемат свойствените само за дадената култура или близки култури пози, гледат се в лицето или в очите нееднакво количество време, а понякога и изобщо не се гледат. Те говорят в различни тоналности и с различни жестове изразяват своите чувства към другия човек. В същото време има и ситуации, когато отсъствието на поздрав се разглежда като норма на поведение. Ако индивидуалните връзки между хората са много тесни или ако те често се срещат, то напълно може да отпадне необходимостта от жестово (но не и словесно) обозначаване на встъпване в контакт. Обратно, колкото по-далеч отстоят хората в общественото положение и колкото по-слабо се проявяват връзките им, толкова ритуализирането на дадената култура е по-голямо и по-голямо значение имат в нея ритуалите на приветствие, толкова по-важни се явяват именно невербалните форми при встъпването в речев контакт и точността на съблюдаването им.

Това, че хората от една култура постъпват различно спрямо хората от друга, не означава, че едното е правилно, а другото не е. Когато става въпрос за културни различия, отбелязва Кюнке (2010), ефективните глаголи са „да уважавам“ и „да ценя“. Оценяването на поведения, различаващи се от нашето, не означава да се съгласяваме с всички поведения, съветва авторката в своя „учебник за положително влияние“, а да приемаме, че разликите съществуват.

Така например действието „повдигане на вежди“ в Япония се счита за грубо и има сексуален оттенък, посочва Кюнке (2010). Докато в други страни то е универсално и се прави дори от маймуните и човекоподобните, когато изразяват разпознаване и социален поздрав. Хора, които не използват повдигането на веждите по време на запознаването си с друг човек, могат да бъдат възприети като потенциално агресивни.

Мюсюлманите считат за грубо да се сочи нещо или някой.

Азиатците и арабите смятат ходилата за мръсни. Да бъдат показани (видени) подметките на обувките (в седяща поза) е много обидно.

В Тайланд не се стъпва на прага на вратата – тайландците вярват, че под него живеят добри духове.

В някои азиатски култури, включително тайландската и индийската, смятат главата за свещена зона, в която се намира душата. Ако докоснете главата на тайландец или индиец, дори дете или близък приятел, „рискувате да приключи приятелството ви“ (Кюнке 2010: 170).

Докато целуването на ръка при среща или при сбогуване е все още добре разпространено в много страни на Европа (Австрия, Италия, Франция, Пол-

ша), „немците се отнасят твърде консервативно към този изискан жест“ (Касърова, 2007: 224).

„Сковаността“ пък на германеца според Фаст (1993) може да се счита за защита или маска срещу разкриването на прекалено много истини посредством необмислени движения.

Според отношението към други култури Крейдлин (2004) разделя жестовете в обществото на *изконни* и *заимствани*.

„Етноспецифичното се проявява най-вече в сферата на конвенционалното (символното), т.е. в правилата за означаване и интерпретация“ (Йосифова, 2008: 23). Тези правила са имплицитни и функционират на ментално и прагматично равнище.

„Доколкото човешката **емоционалност** е универсален феномен, експресиран най-успешно чрез мимиките и гласа, то паравербалните средства, лицевата експресия и погледът имат колкото индивидуален и вариативен, толкова и универсален характер“ (Йосифова, 2008: 24).

Именно към погледа, а преди това – към усмивката, ще бъде насочено за кратко настоящото изследване. Първоначално ще разгледаме някои правила на етикетно поведение, изискващо поява на усмивка.

В **жестовете-усмивка** се съдържа контекстово независим смислов вариант, универсален, независещ от културните и езиковите конвенции, което обяснява, в частност, защо тези жестове са се обединили в един езиков клас под името „усмивка“. Усмивката обаче не е един жест, а клас от семантически разнородни жестове, които са и културно специфични. Този клас от семантични жестове подробно е разгледан от Крейдлин (2004), с част от изследването на когото ще си послужим по-долу.

Изпълнението и използването на много жестове, включително и на усмивката, е културно обусловено, т.е. зависи от културните изисквания и предпочитания. За разлика от европейските, азиатските култури например са ориентирани не толкова към разкриване на индивидуалността на всеки човек, на идеалите на просвещението и цивилизацията и на жизнения успех като на основен резултат, колкото на нормативното възпитание на личността – на възпитанието на детето в съответствие със съществуващите в обществото принципи и модели на живот: религиозни и културни традиции, духовни и морални ценности, поведенчески стереотипи и човешки образци. Такова възпитание предполага и различни начини на етикетно общуване, зле разбрани например от европейците, според Крейдлин.

Ето какво пише например за японския етикет и японската усмивка в невербалния комуникативен акт О. Клинеберг през 1935, цитиран от Крейдлин (2004:339): японската усмивка се подчинява на нормите и законите на японския етикет, развиван и култивиран в обществото от младежките години. Японското дете от самото начало се учи да се усмихва като някаква социална задължителност, както се учи да се покланя и пада по очи. На лицето на япо-

неца винаги трябва да има изражение на радост, за да не натрапва на познатите и приятелите си тъга.

Американските младоженци по време на брачна церемония се усмихват, изглеждат щастливи, докато в Корея, ако невестата се усмихне, това означава, че първо ще ѝ се роди момиче, което съвсем не е желателно.

Усмивката отразява идеята за подчертано приличие и скромно поведение, служи също и като осъзнат и практически полезен инструмент, предотвратяващ появата на нежелано събитие. Във всички култури усмивката играе първостепенна роля в организирането и поддържането на социалния живот и комуникацията между хората. Всяка приятелска среща и диалог започват с първа усмивка, символ на добро отношение, което поражда и у другия съответна подобна реакция.

Американската култура е известна по целия свят като система от ценности, одобряваща и високо оценяваща усмивката при хората, в това число и в ситуации, когато човек съвсем не изпитва положителни чувства, поради което това невербално поведение на американците според представители на руската например, на българската (отчасти) и на други култури е оценявано като неприятно, неискрено и фалшиво, като тук вече може да се говори за сериозно межкултурно различие. Целта на подобно поведение при усмихващия се американец е да покаже на другия човек, дори и съвсем непознат, че му е приятна срещата с него. Американските комуникативни усмивки съдържат в семантичната си структура компонент, отразяващ някакво морално задължение: „Готов съм да направя за вас нещо добро“. В японската култура, както беше споменато, за достойно се счита поведение, при което адресатът не бива да вижда проявата на лоши чувства на отсрещното лице, като поради тази причина на говорещия се предписва да се усмихва дори в ситуации, когато не се чувства добре. При социалната японска усмивка „mikoniko“ (Крейдлин, 2004:347) главната цел е защитна, предпазваща чувствата на другия. *Mikoniko* е продукт на отдавна отминали времена на култивируемия етикет, извънредно сложен и изискан по изпълнение. Освен това, съгласно японските етикетни норми за комуникативно поведение, информацията, болезнена или тревожна за адресата, също следва да се предаде с усмивка, което обаче в този случай ще бъде не просто знак за успокоение, но и както казват самите японци, проява на вежливост, изразяваща се във висше самоотричане.

Усмивката бива всеобщо разпознаваема като знак за щастие, посочва и Кюнке (2010), като допълва, че според проучванията, проведени от професорите Марвин Хехт и Мариане ла Франс в Бостънския университет, усмивката е и сигнал за покорство. Хората с подчинени роли според авторката са склонни да се усмихват повече в компанията на тези, които доминират или са в по-висши роли.

Правилата за етикетно поведение на очите също притежават своя богата и често непозната за различните култури сфера на употреба. Очите, посочва

Крейдлин (2004), дотолкова представляват важен във физиологическо, психологическо, социално, религиозно, сексуално и в много други отношения орган, че всяка култура и всеки народ изработват типове модели на поведение на очите и стереотипни езикови начини да говорят за тях.

Докато в Япония, както посочва Стоицова (1992: 27), „е възможно при разговор да ви гледат в областта на шията, а не в лицето, то французинът гледа директно в очите своя адресат, докато говори“. Французинът посредством погледа си предава невербално съобщение на непозната жена, срещната на улицата, носещо смисъл: „Аз те харесвам. Може никога да не се запозная или да говоря с теб, но ти ми харесваш“. При американците вместо висока оценка това би било интерпретирано като грубост. Фаст (1993) посочва, че когато двама араби си говорят, те много интензивно се гледат в очите. Тази интензивност в американската култура между двама мъже може да бъде интерпретирана като предизвикателство към мъжествеността на съкомуниканта.

Кюнке (2010) представя резултати от изследвания, които показват, че когато западнци си общуват, те се гледат в очите един друг средно по 61% от времето. Говорещият гледа слушащия между 40–60% от времето, а слушащият – говорещия около 75%. Средният поглед за един човек трае 2.95 секунди, а средният разменен поглед е 1.8 секунди. В Япония, Средния изток и някои азиатски и южноамерикански култури обаче визуалният контакт е възприеман като враждебен или неучтив.

„При поздравяване, представяне, сбогуване или при водене на разговор с друго лице, пише Касърова, европейският стандарт на възпитание изисква да го гледаме в очите. Неучтиво е в момента, когато поздравяваме един човек, да гледаме друг“ (Касърова, 2007: 226).

В Далечния изток, сочи Кюнке (2010), да погледнете някого в очите като знак за честност, ще бъде изтълкувано като груб жест, показващ липса на уважение – лична обида.

3. Заключение

Много култури притежават особени социални и културни модели, или сценарии, на невербално поведение, в това число и на емоционалното. Човек, отнасящ се към конкретната култура, добре познава нейните правила и норми, утвърдени от съответни сценарии, и обичайно действа съгласно с тях. В случаите, когато поведението на представител на дадена култура произвежда явно нарушение на нормите, то това се прави или осъзнато – с намерение да се изпълни определена комуникативна задача, или неосъзнато. Тогава ненормираното поведение или получава нестандартна интерпретация, или просто се осъжда от другите хора като етически или естетически недобро, като физически или психологически неприятно и поради това неблагоприятстващо общуването.

В заключение мога да обобща, че различията между поведението на представители от различни култури не означават неуважение към културата или към личността на единия съкомуникант спрямо другия. Културата на човек не е само определен начин на мислене и чувстваване на народа, а също и познаване на езика, свободно владееене на невербалните кодове, приети в дадено общество, следване на изработени норми и правила на комуникативно поведение, заставлящи хората да чувстват и съзнават своята принадлежност към дадена култура, но задължително в съчетание с внимание и уважение към чуждата култура и нейните носители

ЛИТЕРАТУРА:

- Верещагин, Е. М., Костомаров, В. Г. (1973). *Язык и культура*. Москва.
- Илиева-Балтова, П. (2004). Съвременният български език и проблемите на междуезиковите контакти. В: *Езикова и комуникативна компетентност*. София: Сема РИИ, 66–135.
- Йосифова, Р. (2008). *Мълчанието*. София: ЛЦ Ромел.
- Касърова, Св. (2007). Културни различия при използване на поздравии. В: *Управление и образование*. т. 2, Бургас: Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, 221–226.
- Колева, А. (1999). Национално-културните стереотипи в чуждоезиковия текст и проблеми на межкултурната комуникация. В: *Проблеми на социолингвистиката*. т. 6, София: Международно социолингвистическо дружество, 248–249.
- Крейдлин, Гр. (2004). *Невербальная семиотика*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Кюнке, Е. (2010). *Езикът на тялото*. София: Алекс софт.
- Кючуков, Хр. (1993). Езиковите контакти от гледище на етикета. В: *Проблеми на социолингвистиката*. т. 1, Велико Търново: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 155–157.
- Стефанова, М. (2000). Етикетният паралингвистичен код и културата на българското национално етнообщуване. В: *Годишник на ШУ „Епископ Константин Преславски“*. т. XVD, Шумен, 107–112.
- Стефанова, М. (2000). Християнската традиция в българския национален етикет. В: *Годишник на ШУ „Епископ Константин Преславски“*. т. XVD, Шумен, 101–106.
- Стефанова, М. (2007). Към българската етикетна паралингвистика. В: *Управление и образование*. т. 2, Бургас: Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, 227–235.
- Стоицова, Т. (1992). *И усмивката може да бъде заповед*. София: Ико-интелект.
- Фаст, Дж. (1993). *Езикът на тялото*. София: Наука и изкуство.

IGNORANCE OF NONVERBAL COMMUNICATION BEHAVIOR IN DIFFERENT CULTURES – A PROBLEM ACCOMPANYING THE INTERPERSONAL INTERCULTURAL COMMUNICATION

Abstract: The present work examines one of the reasons that gives rise to the problems accompanying the interpersonal intercultural communication. These problems arise from the mutual ignorance of the rules of behavior, mainly non-verbal behavior, of communicators belonging to different cultures.

Proper decoding of the gesture signals, and here the paralinguistic etiquette language is mainly discussed, is the key to successful communication. On one hand, as far as human emotionality is a universal phenomenon expressed most successfully by means of gestures and voice, on the other – the paraverbal means, facial expression and look all have not only individual and varietal character, but also universal character. In this relation this work discusses the rules for etiquette behavior, which requires the appearance of a smile, as well as the rules for etiquette behavior of the eyes.

Tatyana Popova,

PhD Student

✉ Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Department for Language Teaching and International Students

Sofia, Kosta Lulchev Str. 27